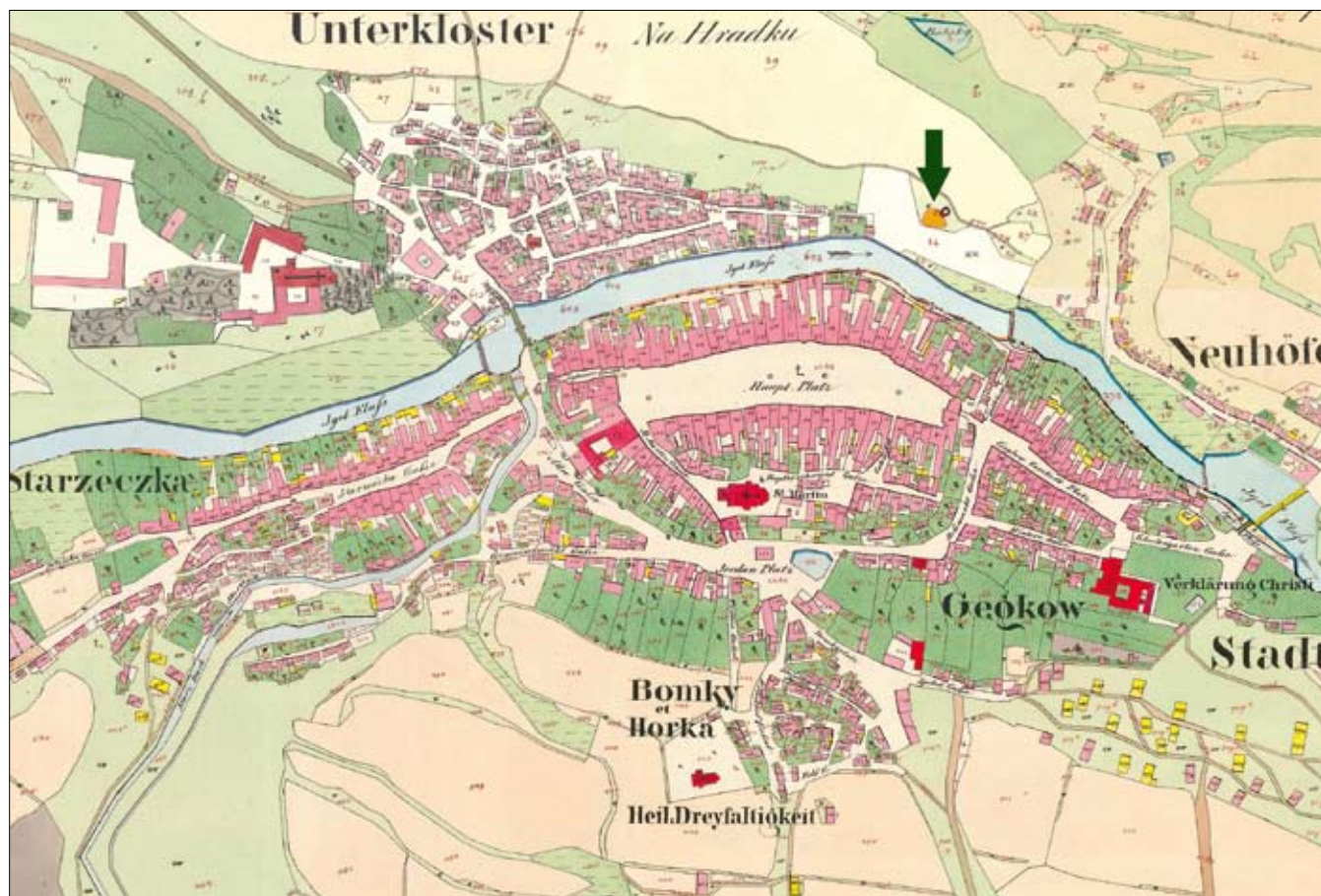

PŘEDSUNUTÁ BAŠTA MĚSTA TŘEBÍČE NA TZV. HRÁDKU

VLADISLAV RAZÍM

Obr. 1: Třebíč na tzv. císařském otisku mapy stabilního katastru z roku 1835. Uprostřed města na pravém břehu řeky Jihlavy, vlevo na opačném břehu bývalý benediktinský klášter. Blízko levého dolního rohu mapy poloha předsunuté bašty na Strážné hoře. Doplněna bašta v poloze Na Hrádku – vyznačeno zelenou šipkou (mapy a plánovou dokumentaci připravil k tisku podle návrhu autora J. Marounek).

Třebíč, ležící na rozhraní Českomoravské vysočiny a jižní Moravy, představuje pozoruhodný sídelní celek, jehož středověké dějiny obsahují řadu modelových fází vývoje tzv. poddanského města. Krystalizačním jádrem se stal na samém prahu 12. století benediktinský klášter, zeměpanská fundace, vybavená značným majetkem. Klášter obsadil ostrožnu nad levým břehem řeky Jihlavy a postupně se přeměňoval do podoby pevného hradu, který patrně měl blíže neznámého předchůdce. Pod klášterem při řece se rozvíjelo osídlení, jehož část na opačném břehu řeky dosáhla postavení města, nepřímě doloženého k roku 1277 (obr. 1).¹⁾ Důležitou listinu městských práv,

v níž se zmiňuje také stavovská prestiž opevnění, jež mělo být vybudováno, vydal Třebíčským roku 1335 markrabě Karel.²⁾ Zda se pak opevnění skutečně vystavělo, zůstává nejasné, neboť částečně dochovaná hradba se střílnami v zubech cimbuří, určenými pro ruční palné zbraně, nasvědčuje vzniku až v pohusitském období. Na rozdíl od samotného kláštera mělo město velmi nepříznivou, stěží hájitelnou údolní polohu, která jistě vybízela k zajištění okolních výšin předsunutými baštami, jež se (ovšem s nejasnostmi) také zmiňují v literatuře. Určité vzájemné protipóly představovaly bašty na Strážné hoře a tzv. Hrádku. První zaujala vrchol návrší (481 m n. m.) vzdálený téměř 700 m jihozápadně od města (obr. 1 a 4), zatímco druhá byla umístěna v bezprostředním severním sousedství města, jen na opačném břehu řeky Jihlavy, na skalnatém bočním výběžku výrazného ostrohu, jehož temeno převy-

1) Na tomto místě stačí zmínit jen základní literaturu k dějinám Třebíče: A. Kubeš, Dějepis města Třebíče. Třebíč 1874; F. Dvorský, Vlastivěda moravská, sv. 15. Třebický okres. Brno 1906; V. Nikodem, Stručné dějiny města Třebíče. Třebíč 1911; tjž, Dějiny města Třebíče. Období 1468–1660. Část I. Třebíč 1931; R. Fišer, Třebíč. Historický atlas měst České republiky, sv. 9. Praha 2001; R. Fišer – E. Nováčková – J. Uhlíř, Třebíč. Dějiny města I. Brno: Blok 2004.

2) P. Ritter von Chlumecky ed., Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VII (1334–1349). Brünn 1858, č. 79, s. 59–60.

Obr. 2: Předsunutá bašta na Hrádku na nejstarším zobrazení Třebíče (vpravo nahoře) z doby kolem roku 1720 (snímek z archivu autora).

Obr. 3: Bašta na Hrádku, pohled od západu, 3D model terénní situace vytvořený na základě DMR 4G a ortofotomapy České republiky (data ČÚZK); zelená – plocha bašty, tyrkysová – příkop.

šuje město o bezmála 40 m (hladina řeky 392,8, samotná bašta 428 m n. m.). Z místa bašty tak bylo možno přímo ovládat většinu plochy areálu města (obr. 3). Městská hradba probíhající podél řeky proto hrála z tohoto pohledu jen zcela symbolickou roli (obr. 4). Kontrolovat dané místo a celý hřeben ostrožny v jeho předpolí mělo pro město přímo životní důležitost.

Bašta na Hrádku je předmětem našeho zájmu. Památka zapsaná v ústředním seznamu (č. 28782/7-3102) zůstávala

dosud stranou bližší pozornosti, unikala podrobnějšímu popisu i dokumentaci, přestože jde o běžně přístupnou a velmi důležitou, svým způsobem ojedinělou stavbu.³⁾ Baštu nezachycuje žádné historické, byť alespoň situační zaměření, nenajdeme ji na prvním a druhém vojenském mapování ani na mapě stabilního katastru z roku 1835 (srov. obr. 1). Její zděná část je nezajištěná a postupně se rozpadá, čímž také hrozí úbytek vypovídací schopnosti. Součástí průzkumu a dokumentace stavby, jejichž výsledky a závěry zde prezentujeme, bylo rovněž podrobné geodetické zaměření. Prohloubení poznatků by mohl v budoucnu přinést archeologický výzkum a systematická archivní rešerše (včetně snad dochovaných historických fotografických snímků).

Za současného stavu lze areál rozdělit do několika částí. Největší část představuje plocha nepravidelného, zhruba pětistranného tvaru, průměru asi 25–28 m. Jde o dnes zhruba vodorovné temeno samotného terénního výběžku, který je na dvou stranách ohraničen skalními srázy k řece a pouze na severu až severovýchodě jej od vlastní ostrožny odděluje segmentový úsek umělého příkopu, široký cca 15 m. Před příkopem, v mírně vyvýšené poloze, probíhá novodobá cesta, jejíž zřízení v rámci parkové úpravy bylo zjevně provázáno terénními úpravami, při nichž byl eventuálně odstraněn vnější násep. Teprve za touto cestou leží temeno hlavní ostrožny. Další zkreslení přinesly dvě podružné cesty mířící přímo k baště. Plocha výběžku evidentně představuje vlastní baštu – „hrádek“, kterou minimálně podél vnitřní

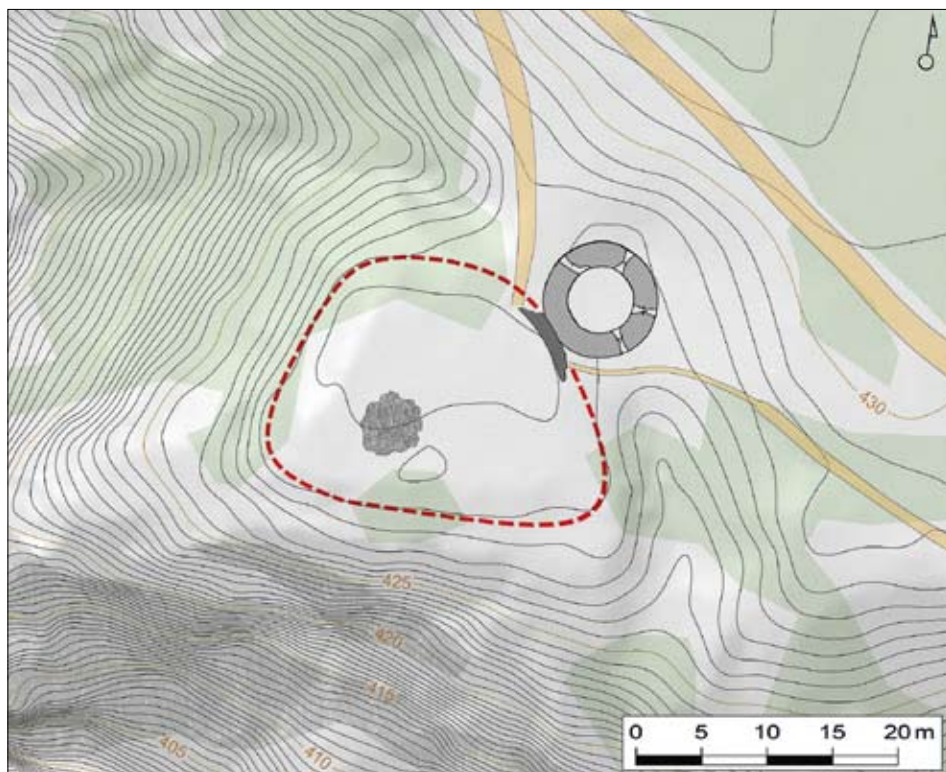
hrany příkopu vymezovala zděná, jen fragmentárně dochovaná hradba, mocnosti asi 100 cm. Více o tomto útvaru nevíme, vnitřní plocha je zarovnaná a v její jihozápadní části stojí tzv. Žižkova mohyla z roku 1924 (obr. 5).

3) V literatuře nenajdeme ani odpovídající stručnou charakteristiku bašty. Výjimku představuje několik slov v Kučově kompendiu o městech, konkrétně v pasáži o městském opevnění: „... válcová bateriová věž se střelnami v čele hradby opevněného areálu, obehnaného příkopem...“ (K. Kuča, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* 7 (Str-U). Praha 2008, s. 670).

Dnes nejmarkantnější součástí zkoumaného areálu je spodní část zděné věže či bašty (dále uvádíme pracovní termín *věž*), vystupující ze severovýchodního ohbí obvodu „hrádku“ do prostoru příkopu. Věž měla válcový tvar o vnějším průměru asi 880 cm, zdivo dosahuje mocnosti kolem 180–190 cm. Vybudováno je z lomových či pouze hrubě přitesaných žulových kamenů, spojovaných vápennou maltou. Zejména ve vnějším líci lze sledovat většinou oblé negativy samonosného lešení. Segmentové projmutí vnějšího pláště na jihozápadní straně, s hrubě lícovaným povrchem, nasvědčuje druhotnému připojení věže k hradbě „hrádku“, jejíž část právě jen zde mírně vystupuje nad dnešní povrch terénu. Nerovná, rozpadající se koruna zbytku věže se dochovala v nejednotné výšce. Na jihozápadě, směrem k městu, nedosahuje ani úroveň stropu přízemí, zatímco na opačné, severovýchodní straně tuto úroveň mírně přesahuje. O podobě 1. patra tedy nevíme prakticky nic bližšího, s výjimkou tloušťky zdiva, která byla shodná s přízemím. Naproti tomu podobu přízemí lze rekonstruovat velmi dobře. Podle úrovně parapetů střílen je suťová vrstva na podlaze, jejíž detailní úpravu na skalním podloží neznáme, takřka zanedbatelná. Stropní trámy probíhaly ve výšce asi 230 cm nad podlahou a podle pravidelných rozestupů kolem 60 cm jich bylo nejspíše pět, i když prokázány jsou pouze čtyři. Trámy byly asi 25 cm vysoké a 22 cm široké. Jejich konce, v negativech dochované jen na severovýchodě, zasahovaly do masu zdiva nesterpně hluboko, kolem 60–80 cm. Kromě kapes po zaniklých stropních trámech lze ve vnitřním plášti zdiva přízemí, zhruba v úrovni parapetů střílen, pozorovat ještě další, přibližně stejně orientované kapsy, ale poněkud subtilnější a podstatně mělčí. Na severovýchodě nacházíme tři a na protilehlé straně čtyři (srov. obr. 6 a 13). Nezdá se však, že by mezi nimi probíhaly trámce, otvory na severovýchodě jsou navíc umís-

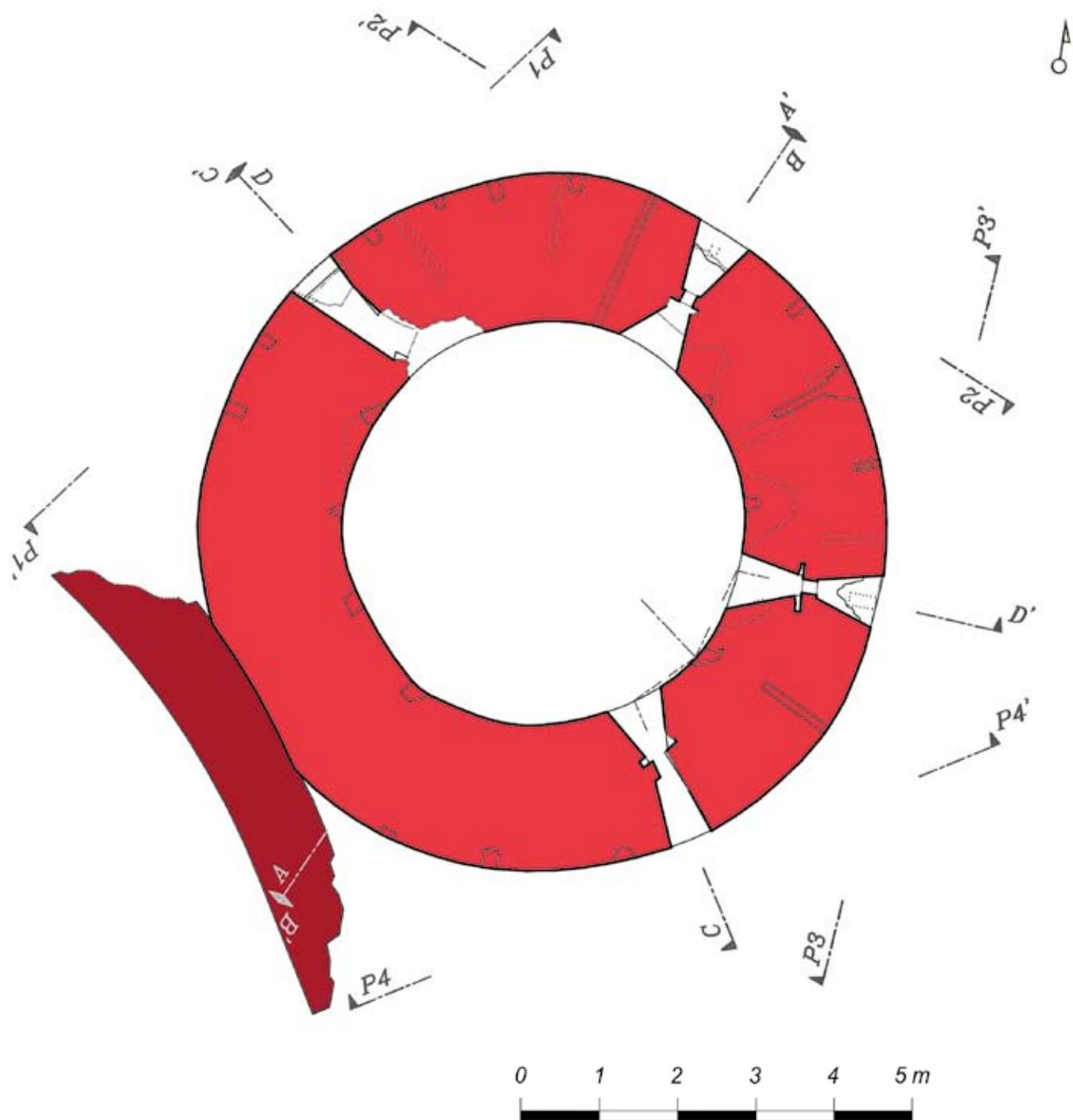
Obr. 4: Pohled od předsunuté bašty na Hrádku na část města. Dole na břehu řeky výrazné pozůstatky městské hradby, v pozadí věž kostela sv. Martina, na horizontu vpravo od věže Strážná hora (všechny snímky autor).

Obr. 5: Situační geodetické zaměření předsunuté bašty (srov. obr. 6). Červenou přerušovanou čarou vyznačen přibližný průběh obvodové hradby hlavní části bašty (podklad vytvořen z dat DMR 5G od ČÚZK, vrstevnice vytvořeny pomocí metody contour, rastr pomocí metody hillshade).

těné asi o 20 cm výš. Patrně nějak souvisely s postupem výstavby věže.

Původní součástí obvodové zdi jsou čtyři radiálně situované obranné otvory – tři střílny shodného typu a jeden otvor zvláštního určení. Otvory jsou rozmístěny zhruba

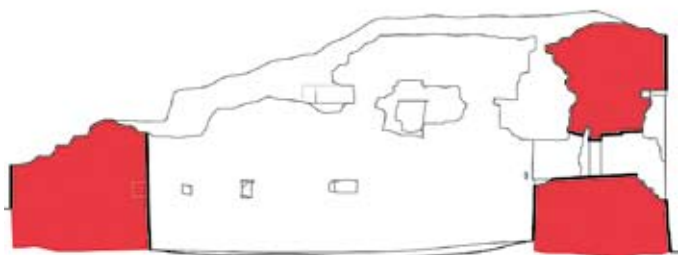

Obr. 6: Geodetické zaměření věže bašty na Hrádku (Ing. Martin Černý a kol. – odborná spolupráce autor, 2015). Půdorys přízemí, pohledy, svislé řezy. Tmavě červenou řez zdívem, světle červenou dochované původní líce vnějšího pláště zdiva. Silnější čarou na půdorysu a v řezech zdůrazněny původního líce zdiva.

POHLED P1-P1' (SEVEROZÁPADNÍ)

ŘEZ A-A'

POHLED P2-P2' (SEVEROVÝCHODNÍ)

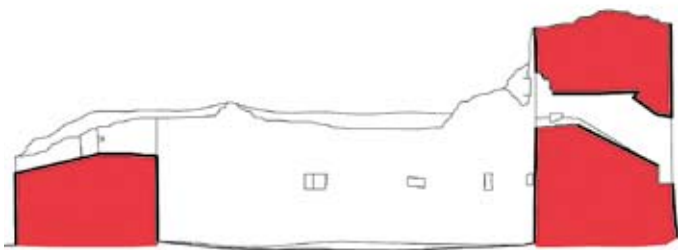
ŘEZ B-B'

POHLED P3-P3' (VÝCHODNÍ)

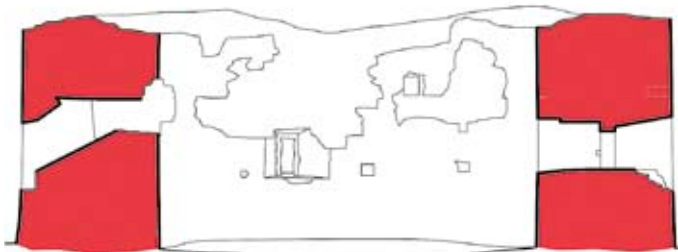
ŘEZ C-C'

POHLED P4-P4' (JIHOVÝCHODNÍ)

ŘEZ D-D'

Obr. 7: Bašta na Hrádku v pohledu od severovýchodu. V popředí věž, v pozadí hlavní část bašty (s novodobou kamennou mohylou, srov. obr. 10). Před věží a po jejích stranách deprese příkopu, přerušená cestami.

Obr. 8: Bašta na Hrádku, pohled na věž od západu. Vlevo vrhací otvor, vpravo segmentové vybrání v plášti zdiva – stopa druhotného napojení na obvodovou hradbu hlavní části bašty. Vlevo od věže zbytek příkopu.

souměrně a přirozeně chybějí směrem k větší části „hrádku, k níž věž přiléhala. Dvě ze střílen jsou zachovány v úplnosti, i když s menšími poškozeními, z jihovýchodní střílny se dochovala jen spodní část. Střílny mají zhruba symetrický, oboustranně se rozšiřující půdorys, na koncích široký asi 60–80 cm. Vlastní obdélná průstřelnice uprostřed je pouze kolem 18 cm široká a maximálně 50 cm vysoká, vymezená po stranách a nahoře kameny přitesanými do kvádrů. Za vnitřní stranou stojek průstřelnic, mírně pod polovinou jejich výšky, lze rozeznat mělké hranolové otvory po příčné zarážce pro ruční pal-

nou zbraň. Nejlépe se tyto negativy dochovaly v prostřední ze střílen (hloubka cca 20, průměr cca 8 cm). Plochy parapetů střílen ve dvou případech směrem ven velmi mírně stoupají, jen v torzálně dochované jihovýchodní střílně parapet naopak klesá. Dvě dochovaná nadpraží, tvořená kamennými deskami, jsou ve vnitřní polovině zhruba vodorovná a v polovině vnější (před průstřelnicí) směrem k vnějšímu plášti znatelně stoupají. To patrně mělo ulehčit střelbu šikmo vzhůru, která byla zapotřebí vzhledem k založení věže na dně příkopu, podobně jako rozevření střílen v půdorysu zvětšovalo jejich akční rádius smětem do stran. Světlá výška střílen v úrovni obou plášťů dosahovala zhruba 70 cm.

Poslední ze čtyř otvorů, mířící zhruba k severozápadu, má odlišné utváření. Zatímco parapet střílen se nacházel přibližně 100–120 cm nad podlahou přízemí, a tak svou výškou vyhovoval stojcímu střelci, byl parapet tohoto otvoru zhruba 170, max. 180 cm nad podlahou. Tvar vnitřního ústí otvoru je v důsledku destrukce původních hran zdiva nejasný, lze jej však rekonstruovat na základě dochovaných otisků a hran uvnitř otvoru. Z nich lze odvodit, že ústí bylo necelých 30 cm vysoké a maximálně 50 cm široké. Kromě výšky nad podlahou je pozoruhodná také skutečnost, že toto ústí neměřilo na střed interiéru věže, ale bylo výrazně vychýlené. Půdorys otvoru byl totiž mírně segmentový, přičemž jeho zhruba symetrické ústí ve vnějším líci zdiva má radiální směr. Toto vnější ústí,

zachované podstatně lépe než ústí vnitřní, je 67 cm široké a zhruba (dolní hrana je odlomená) 78 cm vysoké. Stejně jako v půdorysu, je zajímavý také celkový tvar otvoru ve svislém řezu. Krátký úsek parapetu na straně interiéru věže je vodorovný, ale zbylá část se směrem ven poměrně prudce plynule sklání. Naproti tomu překlad, tvořený žulovými plotnami, je vodorovný v téměř třech čtvrtinách své délky a sklání se – ještě poněkud prudčeji než parapet – jen ve zbylé vnější části. Tyto vlastnosti otvoru vylučují, že byl určen k běžné střelbě jako ostatní otvory přízemí věže. V půdorysu byla možnost střelby vzhledem k je-

ho zakřivenému tvaru takřka nemožná a také tvar svislého řezu je z tohoto pohledu velmi nepraktický – vystřelené projektily by mířily jen šikmo dolů. V otvoru také chyběla obvyklá zarážka pro palnou zbraň. Rovněž pouhou pozorovací funkcí otvoru můžeme vyloučit, byla by minimální, zbytečně omezená. S pomocí několika analogií však lze usoudit, že šlo o otvor určený k vyhazování výbušných předmětů. Sklon parapetu zajišťoval dostatečnou rychlost předmětu. Šikmá plocha parapetu byla podle dochovaných stop patrně opatřena maltovým potěrem a na jejím dolním konci mohlo být římsovité zakončení, usměrňující místo dopadu (dnes odlomeno). Tomuto usměrňování napomáhalo také trychtýřovité rozevření otvoru. Pozoruhodné jsou půdorysné zakřivení dráhy uvažovaného projektilu a relativně nevelká světlost vnitřního ústí, značně vyvýšeného nad podlahou přízemí věže. Tyto vlastnosti, které zatím nebylo možno na jiných exemplářích otvorů uvažovaného určení pozorovat (srov. níže), patrně souvisejí se snahou chránit „vrhače“ předmětů pro případ předčasné exploze nebo pokusu protivníka ohrožit ho střelbou. Zda stál tento „vrhač“ na podlaze přízemí, nebo na nějaké podestě, můžeme jen spekulovat. Uvažovaný výbušný předmět měl zřejmě dopadnout do míst, které bylo z obranného hlediska zvláštním způsobem exponované, snad k bráně do areálu, kterou lze v tomto místě předpokládat. Naproti tomu je třeba zdůraznit, že tyto předměty mohly mít více odstrašující, než ničivý efekt.

Obranný potenciál přízemí je samozřejmě zlomkem možností celé věže. Bohužel však o nich nic nevíme, nejasná je především celková výška stavby a počet jejích podlaží. Na nevelkou výšku lze usuzovat z uplatnění obranných otvorů v přízemí, což u staveb věžového charakteru nebývá obvyklé, naproti tomu hřeben ostrohu v předpolí bašty byl poněkud vyvýšený, proto by i větší výška věže byla potřebná. Za jediné historické zobrazení bašty na Hrádku můžeme považovat městskou vedutu z doby kolem roku 1720. V pohledu od jihu (přes město) vidíme nepřilíživě vysokou, zjevně zaoblenou stavbu, která však s největší

Obr. 9: Bašta na Hrádku, pohled na věž od jihozápadu, z prostoru hlavní části bašty. Vpředu uprostřed segmentové vybrání v plášti zdiva – stopa druhotného napojení na obvodovou hradbu hlavní části bašty. Za věží část čelního průkopu.

Obr. 10: Bašta na Hrádku, pohled z věže na plochu hlavní části bašty (uprostřed tzv. Žižkova mohyla z roku 1924).

pravděpodobností nepředstavuje samotnou věž, ale hlavní část „hrádku“ před ní. Věž však v té době již mohla být záměrně snížena (obr. 2 nahoře).

K datování vzniku věže přispívají zejména její tři střílny pro ruční palnou zbraň, jejichž oboustranné rozevření nasvědčuje období nejspíše kolem roku 1500, samozřejmě s přesahem do průběhu 16. století.⁴⁾ Písemné

4) Srov. např. vnější opevnění Třeboně či Prachatic – k těmto městským fortifikačním systémům v poslední době V. Razím, *Města a městečka jako opěrné body panství Rožmberků*, in: J. Pánek – M. Gaží edd., *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*. České

Obr. 11: Bašta na Hrádku, věž, detail vnějšího ústí střílny na severovýchodě (srov. obr. 7, vlevo).

Obr. 12: Bašta na Hrádku, věž, detail vnějšího ústí uvažovaného vrhacího otvoru v pohledu od jihozápadu. Dole v popředí odlomená koncová část „skluzné“ plochy, původně snad zakončená římsou. Tato plocha byla podle dochovaných stop zřejmě zarovnána maltovým potěrem.

Obr. 13: Bašta na Hrádku, věž, detail vnějšího ústí uvažovaného vrhacího otvoru v pohledu od severozápadu.

prameny nám v tomto případě příliš nepomáhají. O „Hrádku“ se poprvé zmiňuje ve své kronice (dochovala se jen v pozdějších opisech) Eliáš Střelka Náchodský, třebíčský radní písař († 1574). Jeho zmínky jsou však neurčité, bez dalších informací, nelze z nich ani vytušit, zda bašta za Střelkova působení byla relativně novou stavbou, či nikoliv, a jak pojmenování Hrádku vzniklo, zda mělo již starší původ, nebo souvisí až s dochovanou stavbou.⁵⁾ Více se nedozvíme ani u novodobých autorů o dějinách Třebíče.⁶⁾ K chronologii a stavebnímu vývoji bašty jako celku by tedy mohl eventuálně promluvit jen archeologický výzkum. Pozoruhodné jsou z tohoto hlediska ze-

Budějovice 2011, s. 222–233; naposled k ven rozevřeným střílnám a jejich datování F. Kolář – R. Rosová – M. Kiecoř, Opevnění města Ostravy, in: R. Antonín a kol., Ostrava. Počátky a vývoj středověkého města. Ostrava 2017, s. 102–126.

5) Edici kroniky nedávno připravil M. Šimo, Dějiny Třebíče ve světle Střelkovy kroniky. Magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 2011, rkp. (zveřejněno na: https://is.muni.cz/th/178812/ff_m/strelka.pdf).

6) Srov. pozn. 1.

jména události druhé poloviny 15. století. Samotný benediktinský klášter a jeho hospodářské zázemí velmi utrpěly husitskými válkami, zatímco město po jejich skončení nastoupilo vcelku úspěšnou cestu konsolidace, na níž nechtělo být zatěžováno opatovými nároky, a bouřilo se. Pohromu oběma stranám však přinesl rok 1468 v průběhu česko-uherské války, kdy se v třebíčském klášteře opevnil na ústupu před vojskem Matyáše Korvína syn Jiřího z Poděbrad Viktorin. Město tehdy vyhořelo a bylo zpustošeno, obránci kláštera se po několika týdnech dobývání vzdali.⁷⁾ Zkáza města byla tak značná, že podle Střelkových slov několik let leželo v troskách, než začalo být obnovováno. Přitom se prý uvažovalo o možnosti přenést je právě na rozlehlý ostroh „Hrádku“, který byl z obranného hlediska mnohem příznivější, k tomu však nedošlo.⁸⁾ Uvedeného roku také fakticky zaniklo klášterní panství. Král Matyáš postoupil město a část klášterních statků svému čelnímu spojenci Zdeňku ze Šternberka. Jeho rod zůstal v držení Třebíče do roku 1490, kdy král Vladislav Jagellonský zastavil někdejší klášterní majetek Vilémovi z Pernštejna. Podmínky zástavy prozrazovaly, že návrat Třebíče do zeměpanských rukou bude prakticky nemožný. Vilém podporoval opětovný rozvoj města a stejně si počínal také jeho syn Jan. Město bylo obnoveno a brzy se rozrůstala i jeho předměstí, vně hradeb.⁹⁾ Je velmi pravděpodobné, že v rámci nové výstavby města byla za Viléma z Pernštejna modernizována také bašta na Hrádku, a to právě zejména výstavbou věže. Opevnění v těchto místech však mohlo vzniknout i podstatně dříve. Jak už víme, před dodatečným vznikem věže šlo o relativně prostornou, hradbou vymezenou stavbu, u níž nelze vyloučit ani komplikovanější stavební vývoj. Takto rozměrný celek, opevněný kromě skalních srázů také čelním obloukem příkopu a nejspíše rovněž valu, musel působit jako skutečný „hrádek“. Na tomto místě se nechceme pouštět do srovnávání s dalšími dochovanými stavbami tohoto druhu (např. tzv. Haselburk ve Vimperku), neboť by bylo při takřka úplné absenci poznatků o třebíčské baště příliš spekulativní.

Dodatečnou výstavbou válcové věže v čele bašty, s vysunutím do příkopu, byla významně posílena obranyschopnost celku, zejména možnost vějířovitě postřelovat předpolí, k čemuž bašta předtím v takové míře nebyla uzpůsobena. Rozsah této možnosti byl přímo závislý na počtu podlaží a střílen. Nejzajímavějším prvkem dochované části věže je

Obr. 14: Bašta na Hrádku, věž, pohled do interiéru od jihozápadu. Dvě takřka kompletní střílny, vpravo dolní část třetí ze střílen. Nad střílnami negativy stropních trámů, v úrovni parapetů střílen několik kapes nejasného účelu.

Obr. 15: Bašta na Hrádku, věž, pohled shora do spodní části jihovýchodní střílny. Uprostřed stojka průstřelnice.

však uvažovaný vrhací otvor. Ještě donedávna se s něčím takovým v literatuře nepočítalo. Teprve před několika lety bylo identifikováno kamenné koryto, které dosud šikmo (se značným spádem) vyčnívá z jedné z bašt parkánového opevnění hradu Hasištejna v severozápadních Čechách. Umístění koryta a další souvislosti umožnily vyslovit hypotézu, že sloužilo vyhazování či „vystřelování“ výbušných předmětů. Zároveň bylo uvedeno, že adekvátnímu využití byl nejspíše určen svažitý otvor pod střílnou u brány na hradě Choustníku a zjevné systémy podobných otvorů v městských hradbách Prachatic a Soběslavi.¹⁰⁾ Všechny tři tyto jihočeské lokality ležely na panství mocného rodu Rožmberků. Zatímco parkánové opevnění Hasištejna, jehož je uvedené koryto původní součástí, bylo zřejmě budováno již kolem či po polovině 15. století, lze předmětné části opevnění Prachatic a Soběslavi datovat do doby kolem roku 1500. Podobné koryto jako na Hasištejně bylo ná-

7) K tomu s rozбором O. Frankenberger, Husitské válečnictví po Lipanech. Vývoj husitského válečnictví po skončení husitské revoluce a jeho význam pro válečnictví vůbec. Praha 1960, s. 79–85.

8) Srov. pozn. 5.

9) Srov. zejm. R. Fišer – E. Nováčková – J. Uhlíř, o. c. v pozn. 1, s. 63–76.

10) V. Razím, K stavebnímu vývoji a významu hradu Hasištejna, Průzkumy památek XXI, č. 1, 2014, s. 39–74.

Obr. 16: Bašta na Hrádku, věž, pohled do interiéru od jihu. Vpravo střílna, vlevo poškozené vnitřní ústí uvažovaného vrhacího otvoru.

Obr. 17: Bašta na Hrádku, věž, detail vnitřního ústí uvažovaného vrhacího otvoru (srov. obr. 16 vlevo).

sledně zjištěno také na blízkém hradě Šumburku, zřejmě také v původní poloze.¹¹⁾ Zde je součástí rozšíření obytné věže, na níž se pozoruhodným způsobem doplňuje s vrhacími arkýři, na první pohled podobnými prevetům. Tato kombinace naznačuje možné funkční rozlišení – vrhací ar-

kýře byly určeny pevným předmětům házeným hlavně k patě stavby, vrhací šikmé otvory měly výbušný předmět „odhodit“ do určité (bezpečné) vzdálenosti. Příslušné rozšíření věže pochází nejspíše z doby kolem poloviny 15. století (páni z Illburka, nebo Fictum). Zůstává zatím otázkou, zda lze mezi prostými koryty na dvou podkrušnohorských hradech a poněkud náročněji provedenými šachtami v hradbách dvou jihočeských měst shledávat určitý kvalitativní, vývojový posun. K jistější odpovědi máme zatím příliš málo srovnávacího materiálu, včetně zahraničního.¹²⁾ Jako nejpokročilejší, z hlediska funkce nejpropracovanější, se jeví nově interpretovaný otvor této formy v Třebíči, jak-

koli neumíme přesně popsat autorovy cíle. Prohnutá dráha „skluzu“, patrně s dolní rímou, odlišná velikost obou ústí, lomení stropu, to vše naznačuje, že stavitel postupoval velmi cíleně, na základě dobrých znalostí o efektivitě konkrétního tvaru otvoru. Pozoruhodný je velmi pravděpodobný

11) Srov. V. Razím, Hrad Hasištejn, in: J. Klípa – M. Ottová edd., *Bez hranic. Umění v Krušnohoří mezi gotikou a renesancí*. NG Praha 2015, s. 558–559; *týž*, Hrad Šumburk, tamtéž, s. 564–565.

12) Nutno zdůraznit, že ani zahraniční, zejména německé bádání v této věci příliš nepokročilo (srov. V. Razím, o. c. v pozn. 10, tam pozn. 79 a 81 na s. 71).

vznik věže za Viléma († 1521), event. Jana († 1548) z Pernštejna. Tento rod je právem spojován s nejpokrokovějšími tendencemi ve vývoji fortifikační architektury v českých zemích na přelomu gotiky a renesance, dosud však takřka výhradně v souvislosti s tzv. rondelovými opevněními. Bohužel neznáme zdroje a přesnější historické souvislosti tohoto postavení Pernštejnů, pouze se předpokládá – po-

13) K tomu naposled J. Slavík, Rondelové fortifikace sídel Pernštejnů, in: Svorník 11 – Opevnění, Praha 2013, s. 149–156; k jednomu z rysů pernstejnských opevnění nedávno také J. Varhaník, Předpolí středověké fortifikace a možnosti jeho obrany, tamtéž, s. 5–14 a tam cit. literatura.

dobně jako u některých dalších šlechtických rodů a jejich staveb – vliv italských či obecněji středomořských zkušeností.¹³⁾ Třebíčskou baštu tak můžeme pokládat za další doklad uvedeného postavení, ale doklad jiného, dosud neznámého druhu.

Tato práce vznikla v rámci plnění výzkumného cíle NPÚ: Výzkum nemovitých památek v ČR. Aplikace nových metodik průzkumu a dokumentace – ohrožené druhy památek a jejich vybrané exempláře, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury ČR na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace.

DIE VORGESCHOBENE BASTEI DER STADT TŘEBÍČ IN DER SOG. LOKALITÄT HRÁDEK

Die Stadt Třebíč in Südmähren entstand aus der Besiedlung unter dem Benediktinerkloster wohl im Laufe der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts. Die Lage auf dem tiefen Flusstalboden am Ufer der Jihlava (Igel) erforderte trotz dem Vorhanden der Stadtmauer auch den Bau von vorgeschobenen Befestigungen. Eine der vorgeschobenen Basteien wurde direkt über dem Nordrand der Stadt erbaut, auf einem Auslauf der Felsenzunge, der gegen die Stadt um etwa 40 m höher war. Die Bastei war über polygonalem Grundriss erbaut, man weiß aber nichts mehr von ihr infolge der neuzeitlichen Planierung des Geländes. Sie war an der Seite zum Vorfeld vom Segmentabschnitt eines Grabens und wohl auch einem Erdwall über seinem äußeren Rand geschützt. Diesem Gebilde wurde nachträglich ein runder Turm zugefügt, dessen Stelle im Graben eine sehr wirksame Flankierung der Stirnseite der Bastei gewährleistete. Von diesem Turm erhielt sich lediglich ein Teil vom Erdgeschoss mit drei Schießscharten und einer Öffnung spezieller Zweckbestimmung. Die für die Handfeuerwaffen (Hakenbüchsen) bestimmten Schießscharten haben trichterförmige, sich nach außen öffnende Ausmündung. Laut Analogien lässt sich der Turm gegen 1500, bzw. in die 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts einordnen.

Die Eigenschaften der letztgenannten Öffnung sind unterschiedlich. Es handelt sich um einen nach außen schräg laufenden Schacht mit anwachsendem Querschnitt, der sich im Grundriss segmentartig durchbiegt. Die Eigenschaften der Öffnung verraten, dass sie nicht zum Schießen bestimmt war. Mit Rücksicht zum gebogenen Grundriss des Schachtes war das Schießen kaum möglich und auch die vertikale Neigung ist ungünstig – die Geschosse wären schräg nach unten gezielt worden. In der Öffnung fehlte auch das gewöhnliche Anlegeholz für die Feuerwaffe. Auch die Betrachtungsfunktion kann ausgeschlossen werden, sie wäre im minimalen Ausmaß möglich. Mithilfe etlicher schon früher identifizierter Analogien kommt man zum Schluss, es möge sich um ein Loch zum Hinauswerfen von explosiven Gegenständen gehandelt haben (vor allem s.: V. Razím, Zur Bauentwicklung und Bedeutung der Burg Hasištejn, Průzkumy památek Bd. XXI, Heft 1, 2014, S. 39–74). Die Neigung der Brüstung der Öffnung gewährleistete eine genügende Geschwindigkeit des Gegenstands. Die schiefe Brüstungsfläche war laut erhaltenen Spuren mit Mörtelbestrich versehen, am unteren Schachtende möge sich gesimsartige Schwelle befunden haben, die den Aufprall gelenkt hätte (heute abgebrochen). Dieser Lenkung half auch die trichterförmige Ausmündung der Öffnung. Bemerkenswert sind die Grundrissbiegung der Bahn des vorausgesetzten Projektils sowie die verhältnismäßig kleine Größe der inneren, hoch über dem Turmgeschossfußboden situierten Ausmündung. Diese Eigenschaften, die bislang auf anderen Exemplaren der Öffnungen nicht zu betrachten waren, hängen wohl mit der Bemühung die „Schleuderer“ der Gegenstände zu schützen, sowohl für den Fall der vorzeitigen Explosion als auch für den des Versuchs

des Gegners die Verteidiger mit Feuer zu bedrohen. Ob der „Schleuderer“ auf dem Erdgeschossfußboden oder einer erhöhten Plattform gestanden wäre, kann man nur spekulieren. Der hypothetische explosive Gegenstand sollte offenbar in die Position fallen, die aus dem Blickpunkt der Verteidigung besonders exponiert war, etwa zum Tor des Areals, das sich an dieser Stelle voraussetzen lässt. Im Gegensatz lässt es sich aber sagen, dass ähnliche Maßnahmen eher eine mehr abschreckende als zerstörende Wirkung haben konnten.

Der Bauträger des Turmes war nach allen Indizien das Geschlecht v. Pernstein, das mit Recht mit den progressivsten Entwicklungstendenzen der Befestigungsarchitektur in böhmischen Ländern um die Wende der Gotik und Renaissance verknüpft wird, bislang aber fast ausschließlich im Zusammenhang mit der sog. Rondell-Befestigung. Leider kennen wir nicht die Quellen und genauere historische Zusammenhänge dieser Stellung der Pernsteiner, es wird nur vermutet – ähnlich wie bei mehreren weiteren Adelsgeschlechtern und ihren Bauten – einen Einfluss der aus Italien oder allgemein aus dem Mitteleuropa stammenden Erfahrungen. Die Trebitscher Bastei lässt sich somit nicht nur für einen weiteren Beleg der erwähnten Stellung halten, sondern auch für einen Beleg der anderen, bislang unbekannten Art. Adäquate ausländische Analogien fehlen, mit denen man hätte solche Öffnungen, die man an böhmischen Befestigungsbauten festgestellt hat (die Burgen Hasištejn und Šumburk [Hassenstein, Schönburg, Bez. Chomutov /Komotau/] in Nordwestböhmen, Stadtbefestigungen in Prachatic und Soběslav [Bez. Tábor]), vergleichen können.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Stadt Třebíč (Trebitsch), sog. Pflichtabdruck der Mappe des Stablen Katasters, 1835, Ausschnitt. In der Mitte die Stadt am rechten Ufer der Jihlava (Igel), links am gegenüberliegenden Ufer das ehemalige Benediktinerkloster. Nahe der linken unteren Ecke der Mappe die Stelle der vorgeschobenen Bastei auf Strážná hora. Grüner Pfeil – die Lage der Bastei Na Hrádku, ergänzt (die Mappen- und Plandokumentation laut Entwurf des Autors von J. Marounek zum Druck vorbereitet).

Abb. 2: Třebíč, die vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku (rechts oben). Die älteste Abbildung von Třebíč, gegen 1720 (Foto aus dem Archiv des Autors).

Abb. 3: Třebíč, Bastei in der Position Na Hrádku, Ansicht von Westen, 3D Modell der Geländesituation, aufgrund von DMR 4G und der Orthofotokarte der Tschechischen Republik zusammengesetzt (Data Tschechisches Landvermessungs- und Katasteramt).

Abb. 4: Třebíč, Blick von der vorgeschobenen Bastei Na Hrádku zur Stadt. Unten am Ufer deutliche Stadtbefestigungsreste, im Hintergrund Kirchenturm St. Martin, rechts vom Turm auf dem Horizont die Position Strážná hora (alle Fotos Autor).

Abb. 5: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, geodätische Situationsaufnahme (s. auch Abb. 6). Rote Strichlinie – ungefähre

Ringmauerumriss vom Hauptteil der Bastei (Unterlage aus den Daten DMR 5G vom Tschechischen Landvermessungs- und Katasteramt, Höhengichtlinien mit Methode contour, Rast mit Methode hillshade geschaffen).

Abb. 6: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, geodätische Aufnahme (Dipl.-Ing. Martin Černý u. Koll. – Fachmitarbeit Autor, 2015). Grundriss von Erdgeschoss, Ansichten, vertikale Schnitte. Dunkelrot – Schnitt über das Mauerwerk, hellrot – erhaltene ursprüngliche Mauerhäupte des äußeren Mauerwerkmantels. Stärkere Linien im Grundriss und in Schnitten – ursprüngliche Mauerkanten.

Abb. 7: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Ansicht von Nordosten. Im Vordergrund der Turm, im Hintergrund der Hauptteil der Bastei (mit einem neuzeitlichen Steinhügel, s. Abb. 10). Vor dem Turm und an seinen Seiten die von Wegen unterbrochene Depression des Grabens.

Abb. 8: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Turm, Ansicht von Westen. Links die Schleuderöffnung, rechts eine Segmentaussparung im Mauerwerksmantel – Spur nach dem nachträglichen Anschluss an die Ringmauer vom Hauptteil der Bastei. Rechts vom Turm ein Grabenrest.

Abb. 9: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Turm, Ansicht von Südwesten, aus dem Hauptteil der Bastei. In der Mitte vorn eine Segmentaussparung im Mauerwerksmantel – Spur nach dem nachträglichen Anschluss an die Ringmauer vom Hauptteil der Bastei. Hinter dem Turm Teil vom Stirngraben.

Abb. 10: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Blick

vom Turm, Fläche des Hauptteils der Bastei (in der Mitte der sog. Žižka-Grabhügel aus dem Jahr 1924).

Abb. 11: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Turm, Schießschartenausmündung an der Nordostseite (s. Abb. 7 links).

Abb. 12: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Turm, Ansicht von Südwesten, Schleuderöffnung, Detail der Ausmündung. Unten im Vordergrund abgebrochener Schlussteil der „Rutschfläche“, ursprünglich wohl mit Gesims abgeschlossen. Die Fläche war den erhaltenen Spuren gemäß wohl mit Mörtelbestrich geebnet.

Abb. 13: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Turm. Vgl. Abb. 12. Ansicht von Nordwesten.

Abb. 14: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Innenraum, Blick von Südwesten. Zwei fast komplette Schießscharten, rechts Unterteil der dritten. Über den Schießschartenbrüstung etliche Nischen unklarer Zweckbestimmung.

Abb. 15: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Turm, Südöstliche Schießscharte, Blick von oben in den Unterteil, in der Mitte Schießschartenpfosten.

Abb. 16: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, Innenraum, Blick von Süden. Rechts die Schießscharte, links beschädigte innere Ausmündung der Schleuderöffnung.

Abb. 17: Třebíč, vorgeschobene Bastei in der Position Na Hrádku, innere Ausmündung der Schleuderöffnung, Detail (s. Abb. 16).

Übersetzung J. Noll